

Çili çagalaryny gurban etmekden nädip el çekdi?

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 26 января, 2025

Çili çagalaryny gurban etmekden nädip el çekdi? ÇILI ÇAGALARYNY GURBAN ETMEKDEN NÄDIP EL ÇEKDI?

1960-nyj ýylyň 21-njj maý günü sagat 6:02-de Çiliniň günorta sebitlerinde güýçli ýer titredi. Häzirki Bio-Bio oblastynyň Arauko ýarymadasynyň kenarýakasynda ululygy 8.1-8.3 balla ýeten birnäçe ýer titremeleri bolup geçdi. Şol ýer titremelerde 14 şäheriň 60%-i weýran boldy.

Ýurduň paýtagty Santýago bilen ýer yranan ýerler bilen telefon aragatnaşygy kesildi. Şol günüň şartlarında diňe rasiýa aragatnaşygy bilen habarlaşyp bilen žurnalist tarapyndan weýrançylygyň möçberi öwrenildi.

Şondan soň hökümet dünýä ýurtlaryny kömege çagyrdy.

Ýöne ýer yranmalary gutarmandy. Ýekşenbe günü ir sagat 6:33-de ýer yranmalarynyň ikinji tolkuny öñki ýer yranmalarda şikes ýeten binalary doly haraplady.

Ýöne bu gezek halk öýlerinde bolmandygy üçin artykmaç adam pidalaryna getirmedи.

Şol gün sagat 14:55-de heläkcilik çeken şäherlerde üçünji gezek ýer yrandy. Ýumrulan şäherler ýanmaga başlady. Suw geçirijiler we kanalizasiýa infrastrukturalary partlady. Şäherler ýaşar ýaly bolmady. Adamlar daglyk ýerlere gaçyp ugrady. Ýone bularyň barsy betbagtlygyň başlangyjydy.

1960-nyj ýylyň 22-nji maý günü sagat 15:11-de adamzat taryhynda şondan öñ görlüp-eşdilmedik möçberlerde tektoniki

döwülme emele geldi.

Bu ýer yranmasy Traýguýeniň golaýyndaky sebitde başlady we Çiliniň tutuş günorta kenarýakasy boýunça 1000 kilometre çenli ýaýrady.

Ýer yranmasynyň tupany barha güýçlenip 9.6 balla ýetdi we 10 minutdan gowrak dowam etdi.

Munuň yzysüre kyrka golaý ýer yranmasy bolup geçip, Çiliniň 400 müň km² ýerini ýumurtga togalabermeli etdi.

Görä ýeriň astyndan bir jandar zompa çykyp, oba-şäherleri, buthanalary, edara binalaryny agdar-düñder edýän ýalydy.

Köçeleri suw basdy. Deňiz gury ýerden 2 kilometre çenli içerii girendigi sebäpli deňziň gyrasyndaky massiwler suwuň astynda galdy. Ýer gatlagy böleklenip, wulkanlar atylyp, şäherler suwuň astynda galýardy. Dünýä soňlanýana meňzeýärdi.

Iki günläp dowam eden ýer yranmalar tupany sözüň doly manysynda kyýamat sahnasyny döredipdi.

Buthana bilen baglanyşykly birnäçe hristian hakykatdanam maşar gününiň gelendigini pikir edipdi. Käbirleri aklyny ýitiren ýaly, Isa Mesihiniň gelendigini aýdyp gygyryardy. Harabalaryň arasynda arasyny üzmän doga okaýan toparlar bardy. Uly ýer yranmasynyň üstünden 14 gün geçensoň ýerli cilililer mapuçelere degişli La Araukaniýa oblastynyň Puerto Saawedra kommunasynyň kenarýakasynda ýokaryk göterilýän suwlardan gaçyp bir ýere üýşmäge dyrjaşýardy.

Beýleki şäherlerde ýasaýan hristianlar Isa pygamber ýere inendir öýdüp pikir etse, bu ýerdäki mapuçeler-de mifologiyalardaky «Kaý-Kaý» atly äpet suwasty ýylanynyň gaharynyň gelendigine ynanýardy.

Gorkudan ýaňa elewreýän halda kenarýakasyndaky dileg edilýän depä çykyp, hudaýlara ýalbarýardylar, rituallar gurnap, ýeriň ýagşy niýetli ýylany «Treng-Trenge» doga-dileg edýärdiler.

Ýerli ilat Kaý-Kaýyň gazabynyň köşesdirilmedik ýagdaýynda hemmeleriň öljetğini pikir edýärdi. Olar adamzady bu gorkunç beladan halas etmek üçin haýwanlaryny gurban edýärdiler.

Žuana Namunjura atly şaman aýal köpçüligiň arasynda görlen bir düýsi ýorandan soñ, dünýäni täzeden düzetmek üçin adamlaryň ellerindäki iň gymmatly zadyndan geçmeklerini isledi.

Ýerli ilit adamzady halas etmek üçin ellerinde näme bar bolsa, bermäge taýyndy. Şaman ýagdaýyň çökderligine görä alty ýaşly çagany gurban etmeli boljakdygyny aýtdy. Şeýdibem, kakasz we ejesi paýtagtda enekelik edýändigi sebäpli atasynyň ýanynda galan José Painecur atly çagajygy gurban etmek makul bilindi. Gurbanlyk çäresiniň nähili geçirilendigi doly belli däl. Ya-ha çagajygyň damagyny çalyp ganyny akdyrandan soñ jansyz bedenini, ýa-da çagajygyň göni özünü suwa zyñdylar. Ýöne hemmeler gurban edilen neressäniň hiç hili galyndysynyň tapylmandygy babatda bir pikirde.

Gurbanlyk çäresiniň geçirilen ýeri Kerro Mesa / Fotosurat: Eduardo Luna

Ýer yranmasynyň soňky awtoşok sarsgyny gurbanlyk çäresi bolangoň bary-ýogy alty sagat geçende, 5-nji iýun gijesi duýuldy. Gije 01:55-den soñ ýer gatlagynyň hereketi doly togtady we suwlar çekildi.

Adamlaram öz hudaýlary bilen ylalaşyga gelen ýaly dymdylar. Hiç kim bu bolup geçen wakanyň gürrüñini etmedi.

Adamzat jemgyýetlerini haýwandan tapawutlandyrýan zat

kollektiwleýin zähmet we raýdaşlyk ukyby däl. Çünkü bular ýaly aýratynlyklar birnäçe haýwan toparlarynda-da bolup bilyär. Adamlaryň haýwanlardan düýp tapawudy – emele getirýän jemgyýetini elmydama gorar öýdülýän ahlak sowudyny geýinmegidir.

Bu sowut adaty wagtlarda şahsy jenaýatyny we günäleriniň üstüni örtmäge ýaraýar, adatdan daşary döwürlerde bolsa eden köpcülikleýin etmişleri sebäpli özlerini jogapkärçilige çekilmekden goramaga gönükdirilen bir tüýsli ýapynjaly sessizlik ylalaşygyna öwrülýär.

Şeýle sessizlik ylalaşygy birküç aýdan soñ sebite gelen iki antropologyň geçiren barlaglary bilen bozuldy.

Antropologlar sebitde adam gurban edilendigini güman etdiler. Barlagyň netijesinde alty ýaşlyja çaganyň ýerli kommunanyň arasynda gurban edilendiği ýüze çykaryldy.

Netijede çagajygyň atasy, şaman aýal we şeýle gabahat däbi berjayý edendiği anyklanan birnäçe adam tussag edildi.

Emma esasy mesele şundan soñ başladı.

Goja we çagany öldüren adam gönüden-göni jenaýat etmekde aýyplandy. Ýöne şaman welin, dini wekil hökmünde borjuny ýerine ýetiripdi. Ol görlen düýsi ýorup, adamzadyň halas bolmagy üçin näme etmelidigini aýdypdy. Ynanylýan ýerasty dünýäsi bilen adamlaryň arasynda araçy bolupdy.

Şaman aýal suddaky görkezmesinde şeýle diýdi:

– Ullakan betbagtçylygyň garşysyna ullakan çäre gerek bolýar. Munuň üçin haýwanlar ýeterlik bolmaýar. Betbagtçylyklar adamlaryň eden günälerine berilýän jezadır. Haýwany gurban etseň, ýer yranmasyny gowşadyp biler, ýöne edil häzir edilýän günäler hemişeki gurbanlar bilen ýuwup bolmajak derejede köp.

Iki ýyldan soñ sud wakany aýdyňlaşdyran antropologlaryňam pikirini diňläp, bu wakada hiç kimi jenaýat bilen aýyplap bolmajakdygy hakdaky netijä geldi.

Üstesine, Çiliniň Jenaýat kodeksiniň 10-njy maddasynda şeýle diýilýärди:

«...hötdesinden gelip bolmaýan güýje garşy ýa-da ýeňip bolmaýan gorky bilen hereket edenler jenaýat jogapkärçiligine çekiliп bilinmez».

Sud ahyrynda aýyplanýanlaryň «öz erkine hereket etmän, hötdesinden gelip bolmaýan fiziki güýje garşy ata-babadan galma däp-dessurlaryna laýyklykda hereket edendikleri» kararyna geldi.

Sud ýerli ilatyň jenaýat etmek maksady bilen däl-de, gorky-howatyra özlerini aldyryp, dünýäni halas etjekdiklerine bolan ynanjy esasynda hereket edendikleri netijesine gelipdi.

Ýöne gelinen netije olaryň ynanç dünýäsine bildirilen hormatyň nyşany däldi. Gaýtam tersine, olaryň muny etmeli däldigine, aýylganç jenaýatdygyna düşünmejek derejede ilkidurmuş jemgyýeti hasaplaýardы.

Alty ýaşlyja oglanjygyň gurban edilmegi čili jemgyýeti, aýratynam şol döwrüň habar beris serişderleri tarapyndan gazaply ýazgaryldy.

Ýazmaça berilen düşündirişleriň birinde çagajygy jadygöý klan tarapyndan deňziň kenaryna südenekledip äkidilendi, öldir

ýaly ýenjilendigi we damagy çalnyp, ýüreginiň we beýleki içki organlarynyň çykarylandygy, çykarylan iş goşlaryň hudaýlaryň gahar-gazabyny köšeşdirmek we ýer yranmalaryny hem-de ikiýanaçaýkanyp duran deňiz tolkunlaryny kiparlatmak üçin deňize atylandygy aýdylýar.

Mapuçeler öz çagalaryny öldürýän wagşy jemgyýet hökmünde aýyplandy.

Has progesiw bolan başga bir düşündirişde bolsa, mapuçeleriň döwlet tarapyndan gyraladylýandygy üçin yzagalak jemgyýet bolandygy öňe sürülyär. Käbirleri bolsa hadysa aklyndan azaşan mapuce telbesiniň orta atan kadadan çykma ýagdaýy hökmünde baha berýärdi.

Biri-birinden tapawutly bu pikirleriň umumy meňzeş tarapy - çagany gurban etmegiň diňe arhaiki jemgyýetlere mahsus hereketdigi baradaky pikirdi.

«Öňki jemgyýetler çagalaryny has gowy goraýardymy ýa-da häzirkizaman jemgyýetler goraýar?» sowalyny hiç kim orta atanokdy.

Ýogsam bolmasa, gaty uzaga gidip oturmagyň geregi ýok: islendigimiz öz çagalygymyz bilen şugünki günü deňeşdirenimizde-de belli bir netijä gelip bileris. Ýa-da biparhlyk bilen ýasaýan dünýämizde näçe çaganyň her dürli howp-hataryň astynda ýaşamaga mejbur bolýandygyny, näçe çaganyň zawod-fabriklerde gul kimin işledilýändigini, olara hossalryk edip biljek maşgalasy baram bolsa, näçe çaganyň horhomsy, aç-ýalaňaç ýasaýandygyny internete giribem öwrenip bilerdiňiz.

«Painecur sud proesesinde» antropologlaryň gelen netijesi: mapuçeler adam gurban etmegiň jenaýatdygyna düşünmejek derejede ilkidurmuş jemgyýeti bolanlygyndan däl-de, gaýtam tersine, olaryň arasynda bar bolan kosmosy aňlama düşünjeleri sebäpli şeýle hereketi jogapkärçilige çekip bolmajakdygydy.

Mapuçeler öz doganlaryndan birini gurban edip, planetany halas edýändiklerine ynanýardylar. Olaryň pikiriçe şeýle ykbal çaganyň ýazgydyna bardy.

Çili taryhynda mapuçeleriň gurban edendigi bilinýän ýeke-täk çaga 1960-njy ýyldaky Waldiwíýa ýer yranmasyndaky wakadan ybaratdy. Muňa derek 1973-nji ýylyň Pinochet agdarlyşygynda ýa-da goňşy ýurt Argentinadaky 1974-nji ýylyň döwlet agdarlyşygynda yüzlerce çaga wepat boldy.

1973-nji ýylyň döwlet agdarlyşygy jemgyýetçilik ýukan-

ýumranlygyny döretdi. Ýone düýp ýer sarsgyny 1970-nji ýylда Alýendäniň häkimiýet başyna gelmegidi.

Alýende Çiliniň döwlet edaralarynyň arasyndaky demokratiýada hakyky çatlamalara ýol açdy. Köpimiz bu çat açmanyň Çilä sosializmi getirjegine ynanypdyk.

Ýone gynansak-da, munuň soňy harby döwlet agdarlyşygy we Alýendäniň tragicı ölümü bilen soňlandy.

Salwador Alýende bilen Augusto Pinoçet

Pinoçet jaýrygyň arasyň başga ugurdan döwüp, çatlamany cuňlaşdyrdy.

Dünýäniň şu sebitinde-de çepçileriň taryh okaýышы miflere gollanýar. Çepçiler dünýägaraýsyny şeýle harby döwlet agdarlyşyklaryň gutulgysyzdygy hakdaky derñewiň üstünde gurýar.

Şeýdibem netijä alyp giden ýalňyşlyklar zynjyryndaky jogapkärçiliğin üstünde pikir alyşmak manysyzlaşýar.

Çepçileriň taryh okaýsynyň general Pinoçetiň mapuce ynanjyndaky erbet ýylan Kaý-Kaýdan tapawudy ýok. Onuň geljekdigi gutulgysyz we ony saklamak üçin hökman gurban bermeli.

Ýone Latyn Amerikasynyň beýleki ýerleri ýaly köpöwüşginli bolmadyk cili jemgyýeti Pinoçetiň ýoluna taýak oklamagy başaryşy ýaly, çepçileriň miflerini-de ýeňmegi başarypdyr.

1960-njy ýylyň ýer yrmasyndan soň ýurdy bolup biläýjek täze tebigy betbagtylyklaryň öňüni biljek prinsiplere laýyklykda guran Çili 1973-nji ýıldaky Pinoçet heläkçiligini-de gaýtalanmajak derejede döwlet sistemasyny gowulandyrdy. 1960-njy ýyldan bări goralyп gelinen jaý-gurluşyк prinsiplerini ýaryм asyrlap durnukly ýagdaýda durmuşa

geçirenden soň 2010-njy ýyldaky 8.8 balla ýeten güýçli ýer yranmasyndan 525 adam pidasy ýaly minimal ýitgi bilen çykdylar.

Hut şol görnüşde 1989-njy ýylda geçirilen referendum arkaly Pinoçeti häkimiyetden çetleşdirip, onuň 1980-nji ýylda girizen Konstitusiýasynyň iki ýüz elliden gowrak maddasyny üýtgedip, syýasy sistemany täzeden gurdular.

Pursat peýläp oturan diktaturanyň tarapdarlaryna we býurokratiýa 30 ýyldan gowrak wagt maý bermezden demokratik režimi durnukly ýagdaýda dowam etdiren den soň 2022-nji ýylda sosialist syýasatçynyň döwlet ýolbaşçysy wezipesine gelmegini gazandylar.

Zamanabap demokratiýa işçiler synpy we şäherler bilen jebislesdi.

Oýlanyşykly gurlan sagdyn infrastrukturaly şäherler we zähmetleşlere durnukly ýasaýış-durmuş ülňülerini elýeterli eden ýurtlar diňe minimum demokratıýany berkarar edip biler.

Ýurt diňe gara güýç bilen gurulmaýar. Sungat, poeziýa, saz, birek-birege hormat-sylag hem gerek. Üstünde ýasaýan topragyň aýratyn many-mazmun berýän medeniýet bolmasa ýurt gurup bolmaýar. Wyždanlary diri saklaýan, söýgä esaslanýan ynançdan binesip toprakda bir gysym haşal ot hem ösmez. Umumy umytarzuwlara eýelik etmeýän jemgyyetde kollektiwleýin zähmet erkeraðasy öňe çykmaý.

Ýer yranmasy, döwlet agdarlysygy, syýasat biri-biriniň içinden eriş-argaç geçýär. Birine çemeleşme terzimiz beýlekilerinde özünü gaýtalaýar. Munuň özi takdyr ýaly zol dowam edip dur...

Özgür UÝANYK,
Latyn Amerikasy boýunça ýörite hünärmen, žurnalist.
@latinamerikainf

Penşenbe 02.03.2023 ý. Taryhy makalalar